

G. HEGELIS

„ISTORIJS FILOSOFIJOS“ ĮVADAS (ištraukos) ¹

<...>. O apskritai istorijos filosofija reiškia ne ką kita, kaip istorijos apmąstymą. Tačiau be mąstymo mes iš viso negalime išsiversti: jis mus skiria nuo gyvulio, o jutimuose, žinojime ir pažinime, potraukiuose ir valioje tiek, kiek jie yra žmogiški, slypi mąstymas. Bet šis rėmimasis mąstymu čia gali pasirodyti nepakankamas, nes istorijoje mąstymas priklauso nuo to, kas duota ir kas yra; tuo jis remiasi ir tuo vadovaujasi, tuo tarpu filosofijoje — atvirkščiai: jai priskiriamos mintys, kurias spekuliacija išveda pati iš savęs, neatsižvelgdama į tai, kas yra. Jei filosofija su tokiais mintimis prieitų prie istorijos, ji ją traktuotų kaip medžiagą, nepaliktų jos tokios, kokia ji yra, bet taikytų ją prie minties, konstruotų ją, kaip sakoma, *a priori*. Tačiau kadangi istorija privalo imti tai, kas yra ir kas buvo, įvykius ir veiksmus, ir ji yra tuo teisingesnė, kuo griežčiau laikosi faktų, tai atrodo, kad istorijos uždaviniai ir filosofijos reikalai yra priešaringi dalykai. Ir šį priešaringumą, ir iš jo išplaukiantį priekaištą spekuliacijai reikia čia išaiškinti ir atremti, nors dėl to ir neketiname imtis taisyti tos daugybės tendencingų pažiūrų, kurios yra paplitusios arba vis iš naujo sugalvojamos apie istorijos tikslą, interesus ir nagrinėjimo būdus, taip pat apie jos santykį su filosofija.

Vienintelė mintis, kurią filosofija pateikia, yra ta paprasta mintis, kad protas valdo pasaulį, ir dėl to visa pasaulio istorijos eiga yra protinga. Šis įsitikinimas ir požiūris istorijos kaip tokios atžvilgiu yra prielaida; pačioje filosofijoje tai nėra jokia prielaida. Filosofijoje spekuliatyvaus pažinimo būdu įrodoma, kad protas — tuo žodžiu mes galime naudotis, tiksliau neaiškindami jo santykio su dievu — yra tiek *substancija*, tiek *begalinė jėga*: pats sau protas yra viso gamtinio ir dvasinio pasaulio *begalinė medžiaga* ir *begalinė forma*, to jos turinio pasireiškimas. Protas yra *substancija*, taigi, jis yra tai, per ką ir kame visa tik-

¹ G. Hegel, *Sämtliche Werke*, B. 11, Stuttgart, 1928, S. 34—37, 42—69. Vertė K. Rikvičiūtė.

rovė įgyja savo būtį ir patvarumą; jis yra *begalinė jėga*, nes protas nėra toks bejėgis, kad apsiribotų vien tik idealu, tik būtinumu ir pasiliktu kažkur už tikrovės, nežinia kur, kaip kažkas nepaprasto kai kurių žmonių galvose; jis yra *begalinis turinys*, bet kuri esmė ir tiesa ir pats sau yra ta medžiaga, kurią perdirbti jis atiduoda savo paties *veiklai*. Protui nereikia, kaip kad baigtiniam veiksmui, išorinės medžiagos sąlygose tokių priemonių, iš kurių jis gautų sau maistą ir savo veiklos objektus; jis maitinasi pats savimi ir yra pats sau medžiaga, kurią jis perdirba. Būdamas pats sau prielaida ir absoliutus galutinis tikslas, jis pats tą tikslą įgyvendina ir išveda iš vidinio pasaulio į reiškinių sritį — ne tik gamtos, bet ir dvasinio pasaulio — į pasaulio istorijos sritį. Tai, būtent, kad tokia idėja yra teisinga, amžina, besąlygiškai galinga, kad ji pasaulyje pasireiškia ir kad joje niekas nesireiškia be jos pačios, jos garbės ir puikybės, tai, kaip jau buvo sakyta, filosofijoje yra įrodyta, o čia yra priimama kaip įrodyta.

Tuos iš jūsų, mano ponai, kurie su filosofija dar nesate susipažinę, prašyčiau, kad šią paskaitą apie pasaulio istoriją pradėtumėte klausyti, tikėdami protu, siekdami ir trokšdami jį pažinti. Tiesą pasakius, studijuojant mokslus, kaip subjektyvų reikalavimą reikėtų kelti norą įsigyti protingas pažiūras, norą pažinti, o ne vien tik norą kaupti žinias. Bet jeigu pasaulio istorija pradedama be išankstinės minties apie protą, apie proto pažinimą, tai bent mažų mažiausiai reikėtų tvirtai, be jokių abejonių patikėti, kad toje istorijoje veikia protas, kad inteligencijos ir savimoningos valios pasaulis nėra paliktas atsitiktinumui, bet turi reikštis pažįstančios save idėjos šviesoje. Iš tikrųjų, reikalauti iš anksto tuo tikėti man nėra reikalo. Tai, ką aš preliminarai pasakiau ir ką dar pasakysiu — tai liečia ir mūsų mokslą, — reikėtų suprasti ne tik kaip prielaidą, bet ir kaip visumos apžvalgą, kaip rezultatą tų nagrinėjimų, kuriuos mes esame numatę, — rezultatą, kuris man yra žinomas, nes aš jau žinau visumą. Taigi, tik nagrinėjant pasaulio istoriją, turi savaimė išaiškėti, kad joje viskas buvo protinga, kad ji buvo protinga, būtina pasaulio dvasios eiga, dvasios, kurios esmė yra visada viena ir ta pati, bet ši vienintelė jos esmė išryškėja pasaulio egzistencijoje. Tai, kaip jau buvo sakyta, turi būti istorijos išdava. Tačiau istoriją mes privalome imti tokią, kokia ji yra: ją turime tyrinėti istoriškai, empiriškai; tarp kitko, neturime leisti apgaunami istorikų specialistų, nes šie, ypač vokiečių istorikai, kurie turi didelį autoritetą, patys daro tai, kuomet kaltina filosofus, būtent, *aprioriškai* prikuria istorijoje nebūtų dalykų. Pavyzdžiui, labai paplitęs prasimanymas, kad buvusi pirmoji ir seniausia tauta, kurią dievas betarpiškai mokė, suteikdamas jai tobulą žinojimą ir išmintį, gilų visų gamtos dėsnių ir dvasinės tiesos pažinimą; arba kad buvo vienos ar kitos žynių tautos; arba norėdami pateikti kažką spe-

cialaus,— kad buvo toks romėnų epas, iš kurio Romos istorikai pasisėmė žinių apie seniausią istoriją ir t. t. Tos rūšies autoritetus mielai paliki-
me išradingiems istorikams specialistams, kurių pas mus nemaža. Tada
tai būtų pirmoji sąlyga, kad istorinius faktus suprasime teisingai. Bet
jau tokie bendri terminai, kaip „teisingas“ ir „suprasti“ yra dvireikš-
miai. Netgi paprastas eilinis istorikas, kuris galvoja ir tvirtina, kad jis
surašo ir pasikliauja tik tuo, kas duota, savo mintyse nepasilieka pasy-
vus: jis turi savo kategorijas ir per jas žvelgia į tai, kas yra. Visais at-
vejais, ypač kai kalbama apie tai, kas turi būti moksliška, protas negali
snausti; tokiais atvejais negalima nemąstyti. Kas į pasaulį žiūri protin-
gai, tą ir pasaulis traktuoja protingai: abu tie dalykai sąlygoja vienas
kitą. Tačiau įvairūs mąstymo būdai, įvairūs požiūriai, sprendimai vien
tik apie tai, ar faktai yra reikšmingi, ar nereikšmingi, sudaro kitą iš
eilės kategoriją ir šiai temai nepriklauso.

<...>. Protas, apie kurį buvo sakyta, kad jis valdo pasaulį, yra tiek
neapibrėžtas žodis, kaip ir apvaizda,— nuolatcs kalbame apie protą ir
negalime nurodyti, kokia yra jo paskirtis, koks jo turinys, pagal ką
galime spręsti, kad kažkas yra protinga arba neprotinga. Svarbiausias
dalykas yra suprasti proto paskirtį; visa kita, net jei ir pasiliegame
prie proto termino, yra vien tik žodžiai. Tai nurodę, mes pereinamė prie
antros pozicijos, kurią norime išnagrinėti šiame įvade.

B. Kai protas yra nagrinėjamas santykyje su išoriniu pasauliu, tai
klausias, kokia yra proto savyje paskirtis, sutampa su klausimu, koks
yra galutinis pasaulio tikslas, tiksliau sakant, šitame išsireiškime slypi
mintis, kad toks tikslas turi būti pasiektas, įgyvendintas. Dėl to reikia
išnagrinėti du klausimus: to galutinio tikslo turinį, t. y. pačią paskirtį
kaip tokią, ir jo įgyvendinimą.

Pirmiausia turime atkreipti dėmesį į tai, kad mūsų objektas — pa-
saulio istorija — rutuliojasi dvasios sferoje. Pasaulis apima fizinę ir
dvasinę sritį. Fizinis pasaulis taip pat dalyvauja pasaulio istorijoje, ir mes
jau iš pat pradžių atkreipsime dėmesį į gamtos paskirties pobūdį. Tačiau
esminis dalykas yra dvasia ir jos vystymosi eiga. Gamtą reikėtų nagri-
nėti ne kaip ji pati savaimė tampa taipogi protinga sistema ypatingame
savitame elemente, o tik dvasios požiūriu, o dvasia toje scenoje, kurio-
je ją stebime, pasaulio istorijoje, pasirodo pačia konkrečiausia savo
tikrovės forma. Nepaisant to, arba greičiau tam, kad šioje konkrečioje
jos tikrovės formoje suprastume ir bendrybę, reikia visų pirma iš anksto
priimti keletą abstrakčių dvasios esmės apibrėžimų. Tačiau čia šitai
padaryti tegalime greičiausiai tik tvirtinimo forma, ir ne šioje vietoje
dvasios idėją reikia aiškinti spekuliatyviai, nes tai, kas gali būti pasa-
koma įvade, turėtų būti iš viso priimama kaip kažkas istoriška — apie
tai jau buvo kalbėta anksčiau,— kaip prielaida, kuri arba kur nors ki-

tur buvo išvesta ir įrodyta, arba kuri dar bus pagrįsta, toliau dėstant istorijos mokslą.

Taigi turime išdėstyti:

- a) abstraktų dvasios esmės apibrėžimą;
- b) kokiom priemonėm dvasia realizuoja savo idėją;
- c) pagaliau turi būti išnagrinėta ta forma, kurią įgauna visiškai realizuota dvasia būtyje — valstybė.

a) Dvasios esmė galima pažinti per visišką jos priešybę. Lygiai kaip materijos substancija yra svoris, taip, reikia pasakyti, dvasios substancija, dvasios esmė yra laisvė. Kiekvienam betarpiškai atrodo patikima, kad laisvė yra viena iš dvasios savybių; tačiau filosofija mus moko, kad visos dvasios savybės egzistuoja tik laisvės dėka, visos jos yra tik priemonės laisvei pasiekti, visos jos ieško tik laisvės ir ją kuria. Tai, kad laisvė yra vienintelė dvasios tikrovė, yra spekuliatyvios filosofijos teiginys. Materija sunki yra tiek, kiek ji yra traukiama į centrą; jos esmę sudaro tai, kad ji yra sudaryta iš sudėtinių elementų, ji egzistuoja išcentriškai, ji ieško savo vienovės ir stengiasi susilikviduoti, ji ieško savo priešybės. Jei ji šitai pasiektų, tai ji jau nebebūtų materija; ši būtų jau išnykusi. Ji siekia idealybės, nes vienovėje ji yra ideali. Priešingai, dvasios centras yra joje pačioje; jos vienovė nėra už jos, bet ji tą vienovę surado; dvasia yra pati savyje ir pati prie savęs². Materijos substancija yra už jos, dvasia yra būtimi prie savęs (Bei-sich-selbst-sein). Būtent tai ir yra laisvė, nes jeigu aš esu nuo ko nors priklausomas, tai aš susieju save su kažkuo kitu, kuo aš nesu; aš negaliu egzistuoti be kažko išorinio. Laisvas esu, kai aš esu pats prie savęs. Ši dvasios būtis prie savęs yra savimonė, sąmonė apie patį save. Sąmonėje reikia skirti du dalykus: pirma, *kad* žinau, ir antra,— *ką* žinau. Savimonėje abu šie dalykai sutampa, nes dvasia žino pati save: ji yra savo pačios esmės vertinimas (Beurteilen) ir tuo pat metu ji yra veikimas, kuriuo ji eina prie savęs ir tokiu būdu ji save kuria, padaro iš savęs tai, kas ji yra savyje. Po tokio abstraktaus apibrėžimo apie pasaulio istoriją galima pasakyti, kad ji yra dvasios atsiskleidimas tiek, kiek ši pasiekia žinių apie tai, kas ji yra savyje. Ir kaip sėkloje slepiasi visa medžio prigimtis, vaisių skonis ir forma, taip pat jau ir pirmuosiuose dvasios pėdsakuose virtualiter³ glūdi visa istorija. Rytų tautos dar nežino, kad dvasia arba žmogus kaip toks savyje yra laisvas; kadangi jie to nežino, tai jie nėra laisvi. Jie tik žino, kad vienas yra laisvas, bet kaip

² Be „būties savyje“ (in sich) Hegelis kalba ir apie „būtį prie savęs“ (bei sich), kuri yra nepriklausoma nuo bet ko kito.

³ Virtualiter — nuo žodžio virtus — jėga, gabumas. Čia: pagal galią, potencialiai. Priešybė žodžiui realiter.

tik dėl to tokia laisvė yra savivalė, barbariškumas, aistrų siautėjimas, arba švelnumas, aistrų valdymas. Tokia laisvė yra tik gamtos atsitiktinumas arba savivalė. Dėl to ir tas vienas yra tik despotas, o ne laisvas žmogus. Ir tik graikai pasiekė laisvės sąmonę ir dėl to jie buvo laisvi. Tačiau jie, kaip ir romėnai, žinojo tik, kad kai kurie yra laisvi, o ne žmogus kaip toks. To nežinojo net Platonas ir Aristotelis. Dėl to graikai ne tik turėjo vergų, nuo kurių priklausė jų gyvenimas bei jų gražios laisvės patvarumas, bet ir pati jų laisvė buvo iš dalies tik atsitiktinė, praeinanti ir trumpalaikė gėlė, o iš dalies ir sunkus pavergimas to, kas žmoniška, humaniška. Ir tik germanų tautos krikščionybėje pasiekė sąmonę, kad žmogus kaip žmogus yra laisvas, kad dvasios laisvė yra esmingiausia žmogaus prigimties savybė. Ši sąmonė pirmiausia atsirado religijoje, giliausioje dvasios srityje, o pritaikyti tą principą ir žemiškuose reikaluose — tai buvo tolesnis uždavinys, kurio išsprendimas ir įgyvendinimas reikalauja sunkaus ir ilgo kultūrinio darbo. Pavyzdžiui, priėmus krikščionybę, vergija betarpiškai nepasibaigė, nes valstybėse ne iš karto įsiviešpatavo laisvė, valstybinės valdžios ir konstitucijos ne iš karto buvo sudaromos protingai, arba ne iš karto buvo sudaromos, visiškai remiantis laisvės principu. To principo pritaikymas pasaulietiskam gyvenimui, jo įdiegimas ir jo prasiskverbimas į pasaulietiską būvį yra ilgas procesas, kuris sudaro pačią istoriją. Aš jau atkreipiau dėmesį į tai, kuo skiriasi principas kaip toks ir jo panaudojimas, t. y. jo įvedimas ir jo įgyvendinimas dvasios ir gyvenimo tikrovėje; tai yra mūsų mokslo pagrindinis teiginys ir labai svarbu jį įsidėmėti. Tas skirtingumas, kuris čia buvo preliminariai iškeltas krikščioniškojo savimonės bei laisvės principo atžvilgiu, taip pat yra esminis ir laisvės principui iš viso. Pasaulio istorija yra progresas laisvės sąmonėje, progresas, kurį turime pažinti jo būtinume.

Iš to, ką pasakiau, bendrai nagrinėdamas žinojimo apie laisvę skirtingumus ir būtent tai, jog rytų tautos žinojo tik, kad *vienas* yra laisvas, graikų ir romėnų pasaulis, kad *kai kurie* yra laisvi, o mes žinome, kad visi žmonės savyje yra laisvi, t. y. kad žmogus kaip žmogus yra laisvas, iš to išplaukia ir pasaulio istorijos skirstymas, ir tai, kuriuo būdu ją nagrinėsime. Tai yra tik preliminarinė pastaba, pereinant prie dėstyimo: prieš tai reikia išaiškinti dar kai kurias sąvokas.

Kadangi dvasinis pasaulis yra substancialus, o fizinis jam priklauso, arba, išsireiškus spekuliatyviai, kad jis, priešingai pirmajam, neturi tikrumo, tai dvasinio pasaulio tikslas — *galutinis pasaulio tikslas* — buvo apibrėžti kaip dvasios sąmonė apie savo laisvę ir tuo pačiu kaip dvasios laisvės tikrovė iš viso. Tačiau laisvė tokia, kaip ji čia nurodoma, pati dar yra neapibrėžtas ir be galo daugiareikšmis žodis. Ji, būdama aukščiausiu gėriu, sukelia daugybę nesusipratimų, painiavos bei

klaidų ir apima visus galimus piktnaudžiavimus: tai faktas, kuris niekada nebuvo geriau žinomas ir patiriamas, kaip dabartiniais laikais; bet čia kol kas paliksime aną bendrą apibrėžimą. Toliau buvo atkreiptas dėmesys į tai, kiek svarbus yra tas begalinis skirtumas tarp principo, tarp to, kas yra tik savyje, ir to, kas yra iš tikrųjų. Be to, laisvė pati savyje slepia begalinį būtinumą pažinti kaip tik save, nes pagal savo sąvoką ji yra žinojimas apie save,— ir tuo būdu tapti tikrove: ji yra pati sau tikslas, kurį ji vykdo, ir tai yra vienintelis dvasios tikslas. Į šį galutinį tikslą buvo nukreipta visa pasaulio istorijos veikla, jam ant plataus žemės altoriaus ir per ilgus amžius buvo aukojamos visos aukos. Tik šis tikslas, kuris save vykdo ir įgyvendina save istorijoje, yra vienintelis pastovus visų įvykių ir būsenų kaitoje ir taip pat jis yra tikrasis jų variklis. Šis galutinis tikslas yra tai, ką dievas nori pasiekti pasaulyje, o dievas yra tobulybė ir todėl jis negali norėti ko nors kito, be paties savęs, be savo valios. Ir tai, kas sudaro jo valios esmę, t. y. jo esmę iš viso, mes, religinius vaizdinius išreiškdami minties forma, vadiname čia laisvės idėja. Klausimas, kuris dabar betarpiškai iškyla, gali būti tik toks: kokias priemones naudoja laisvė savo realizacijai. Tai ir yra antras dalykas, kurį čia reikia panagrinėti.

b) Klausimas apie priemones, kuriomis laisvė įgyvendina save pasaulyje, nukreipia mus prie pačios istorijos pasireiškimo. Jei laisvė kaip tokia yra pirmiausia vidinė sąvoka, tai priemonės — priešingai; jos yra kažkuo išoriniu, tuo, kas reiškiasi, kas istorijoje betarpiškai vyksta ir yra matoma. Pažvelgę į istoriją, mes įsitikiname, kad žmonių veiksmai išplaukia iš jų poreikių, jų aistrų, jų interesų, jų charakterių bei talentų ir išplaukia taip, kad tos veiksmų dramos varikliu tampa tik šitie poreikiai, aistros bei interesai, ir jie yra svarbiausi. Žinoma, ten rasime ir bendrų tikslų, geros valios, kilnios meilės tėvynei; tačiau tų dorybių ir tos bendrybės vaidmuo pasauliui ir tam, ką jis kuria, yra nedidelis. Žinoma, mes galime įžvelgti, kaip proto paskirtis realizuojasi pačiuose subjektuose ir jų veiklos sferose, bet tokių subjektų, palyginus su visa žmonių gimine, yra nedaug; pagaliau ir jų dorybių yra taip pat palyginti nedaug. Tuo tarpu aistros, savanaudiški tikslai, egoizmo patenkimas yra patys galingiausi veiksniai; jų jėgą sudaro tai, kad jie nepripažįsta užtvarų, kurias jiems nori pastatyti teisė bei moralė, ir kad tos prigimties jėgos žmogui yra daug artimesnės, negu dirbtinas ir ilgas auklėjimas, mokant žmogų tvarkos, saikingumo, teisingumo ir moralės. Kai stebime tą aistrų dramą ir matome, kokias pasekmes turi jų smurtas bei neišmintingumas, kurio esama ne tik jose, bet ir ten, kur turima gerų ketinimų, teisingų tikslų, kai matome, kaip iš viso to kyla nelaimės, blogis, kaip žlunga klestinčios karalystės, kurias buvo sukūrusi žmogaus dvasia,— dėl tokio nepatvarumo galime pajusti tik gilų liūde-

sį. O kadangi toks žlugimas yra ne tik gamtos veikimo, bet ir žmogaus valios pasėka, tai galų gale šitoji drama sukelia mums moralinį skausmą, papiktina gerąją dvasią, jei tokią turime. Nesiimdami perdėtos gražbylystės, o tik teisingai grupuodami vargus, kuriuos pergyveno šlovingiausios tautos, valstybės ir pavieniai dorovingieji žmonės, iš anų pasėkų galime sukurti baisiausią vaizdą ir kartu padidinti tą labai gilų ir beviltišką liūdesį, kurio neatsvers joks paguodžiantis rezultatas. Šitokią jausmą išgyventi arba jo atsikratyti padeda nebent mintis, kad taip jau buvo; toks yra likimas; nieko čia pakeisti negalime; o po to, gelbėdamiesi nuo nuobodulio, kurį mums galėtų sukelti mintys apie aną liūdesį, grįžtame vėl prie savo gyvenimo jausmo, prie mūsų dabartinių tikslų ir interesų, trumpiau sakant, prie egoizmo, kuris stovi ant ramaus kranto ir iš ten be pavojaus mėgaujasi tolimu sujauktų griuvėsių vaizdu. Bet ir tada, kai istoriją traktuojame lyg ešafotą, kur aukų pavidalu buvo žudoma tautų laimė, valstybių išmintis ir pavienių žmonių dorybės, mintyse būtinai iškyla klausimas, kam, kokiam galutiniam tikslui aukojamos tos be galo didelės aukos. Tai atveda prie kito klausimo apie tai, ką mes apskritai paėmėme mūsų nagrinėjamos temos išieities tašku. Įvykius, duodančius mums aną vaizdą, kuris sukelia liūdną nuotaiką ir priverčia giliai susimąstyti,— tuos įvykius mes iš pat pradžių apibrėžėme kaip lauką, kuriame norime stebėti tik priemones tam, ką tvirtiname, kad tai yra substanciali paskirtis, absoliutus, galutinis tikslas, arba — tai yra vienas ir tas pats — kad tai yra tikrasis pasaulio istorijos rezultatas. Pradžioje iš viso atmetėme refleksijos kelią, kuriuo nuo atskirybės kylama prie bendrybės; be to, ir aniems sentimentaliems apmąstymams nėra reikalo pakilti virš tų jausmų ir išspręsti apvaizdos mįslės, kurių anuose samprotavimuose buvo atsisakyta. Jų esmę greičiau sudaro tai, kad sau jie suranda liūdną nusiramimą tuščiame ir nevaisingame ano negatyvaus rezultato didingume. Taigi sugrįžtame prie to paties išieities taško, nuo kurio pradėjome, ir momentai, kuriuos tam reikalui norime pateikti, turės esminių determinantų, atsakant į tuos klausimus, kuriuos gali sukelti anas istorijos vaizdas.

Pirmas momentas, į kurį atkreipiame dėmesį,— apie jį jau esame ne kartą kalbėję, bet, kai tik reikalas liečia dalyko esmę, jį reikia kartoti kaip galima dažniau — yra tai, ką mes pavadinome dvasios principu, galutiniu tikslu, jos paskirtimi arba esme ir sąvoka, yra tik bendrybė ir abstraktybė. Principas, dėsniis yra kažkas vidinio, kas pats savyje, nors ir labai teisingas, nėra visiškai tikras. Tikslai, principai ir t. t. yra mūsų mintyse, tik mūsų vidiniuose siekimuose, bet dar ne tikrovėje. Tai, kas yra savyje, yra galimybė, sugebėjimas, bet tai dar neišėję iš savo vidaus, dar neegzistuoja. Tam, kad visa tai taptų tikrove, turi prisijungti *antras* momentas ir būtent — veiksmas, įgyvendinimas, o jo

principas yra žmogaus veikla iš viso. Tik tos veiklos dėka yra realizuojama, įgyvendinama anoji sąvoka, taip pat ir savyje esantys apibrėžimai, kurie patys per save betarpiškai galios neturi. Veikla, kuri juos realizuoja ir suteikia jiems egzistenciją, sutampa su žmogaus poreikiu, siekimu, polinkiu ir aistra. Man yra labai svarbu, kad aš kažką įvykdyčiau ir suteikčiau jam egzistenciją; aš privalau tame dalyvauti; atlikdamas tą darbą, aš siekiu pasitenkinimo. Tikslas, kuris verčia mane veikti, kažkokiu būdu turi būti ir mano tikslas: veikdamas aš turiu patenkinti ir savo tikslą, nors tas tikslas, kuris verčia mane veikti, turi dar daug kitų pusių, kurios man nerūpi. Tai, kad savo veikloje ir darbe jis turi rasti pasitenkinimą, yra neribota subjekto teisė. Jei žmonės turi kuo nors susidomėti, tai jie privalo tame reikale patys dalyvauti ir tuo patenkinti savo jausmus. Čia tik reikėtų išvengti vieno nesusipratimo: kartais žmogus yra peikiamas ir teisingai apie jį bloga prasme sakoma, kad jis iš viso yra suinteresuotas, t. y. jis ieško tik savo asmeninės naudos. Kai šitokią dalyką peikiame, tai turime galvoje, kad tas žmogus ieško sau naudos, negalvodamas apie bendrą tikslą, kurio dėka jis dirba savo naudai, arba kad jis bendrą tikslą dargi aukoja savo reikalams. Tačiau kas dirba kuriam nors reikalui, jis yra suinteresuotas ne tik apskritai, bet suinteresuotas ir šiuo reikalu. Kalba teisingai išreiškia šitą skirtumą. Niekas neįvyksta, niekas nepadaroma be to, kad tą darbą atliekantieji nerastų jame savo pasitenkinimo: jie yra privatūs žmonės, tai reiškia — jie turi savo ypatingus, jiems būdingus poreikius, siekimus, interesus, tarp kurių yra ne tik individo poreikis turėti savo poreikį ir valią, bet, jei jau atsiranda reikalas, kuris reikalauja samprotavimo, išminties ir proto, jie privalo taip pat turėti ir savo pažiūras, savo įsitikinimą arba bent savo nuomonę. Dėl to žmonės, jei jie privalo ką nors veikti, trokšta dar ir to, kad ta veikla jiems patiktų, kad jie jį dalyvautų įsitikinę, jog tai yra geras, teisingas, pelningas ir naudingas dalykas. Tai ypač svarbu mūsų laikais, kai žmonės retai kada prie ko nors patraukia pasitikėjimas ar autoritetas; savo veiklą jie nori pašvęsti kuriam nors reikalui, vadovaudamiesi savo protu, savo įsitikinimais ir savo nuomone.

Taigi sakome, kad niekas nebuvo įvykdyta be suinteresuotumo tų, kurie tame reikale dalyvavo, o kadangi suinteresuotumą vadiname aistra, tuo, kiek individualybė, atsitraukdama nuo visų kitų interesų ir tikslų, kuriuos ji taip pat turi arba gali turėti, visomis savo valios pastangomis atsiduoda vienam dalykui ir jam pasiekti koncentruoja visus savo poreikius ir jėgas, tai apskritai turėtume pasakyti, kad *pasaulyje nėra vienas didelis dalykas* nebuvo pasiektas be aistros. Mūsų objektą sudaro du momentai: vienas — idėja, antras — žmonių aistros. Vienas — apmatai, kitas — prieš mus išsidėsčiusios pasaulio istorijos didžiojo ki-

limo ataudai. Konkretus veiksnys, tarpininkaujantis ir jungiantis abu tuos momentus, yra moralinė laisvė valstybėje. Apie laisvės idėją, kaip apie dvasios esmę ir absoliutų galutinį istorijos tikslą, jau buvo kalbėta. Aistra traktuojama kaip kažkas neteisinga, kaip tai, kas daugiau ar mažiau smerktina: žmogus neprivalo turėti jokių aistrų. Aistra ir nėra visai tinkamas žodis tam, ką aš čia noriu išreikšti. Aš čia turiu galvoje būtent kiekvieną žmogaus veiklą, kurią sąlygoja asmeniniai jo interesai, specialūs tikslai, arba, jei norite, egoistiniai siekimai, ir sąlygoja taip, kad šiems tikslams žmogus atiduoda visą savo valios ir savo charakterio energiją, dėl jų aukoja kitus reikalus, kurie taip pat galėtų būti jo tikslu, arba trumpiau — jis aukoja tam tikslui visa kita. Tas specialus turinys tiek susilieja su žmogaus valia, kad jis visiškai žmogų absorbuoja ir darosi nuo žmogaus neatskiriamas; per jį žmogus tampa tu, kuo yra. Tačiau tas, kas egzistuoja, yra individas, o ne žmogus iš viso, žmogaus apskritai nėra, o yra tik konkretus žmogus. Charakteris taip pat išreiškia šitą žmogaus valios ir inteligencijos apibrėžtumą. Tačiau charakteris apima visus individo požymius, tai, kaip jis elgiasi privačiame gyvenime ir t. t., o šitas apibrėžtumas atsiskleidžia ne kitaip, kaip tik veikloje ir darbe. Todėl, kalbėdamas apie aistrą, aš tą terminą suprasiu kaip ypatingą charakterio apibrėžtumą, žiūrint, kiek šis valios apibrėžtumas jungia savyje ne vien tik privatų turinį, bet ir kiek jis išjudina ir skatina bendrus veiksmus. Aistra pirmiausia yra subjektyvi ir tiek formali energijos, valios ar veiklos pusė, kiek turinys arba tikslas dar nėra apibrėžti. Panašiai yra ir su asmeniniais įsitikinimais, asmeniniais požiūriais ir asmenine sąžine. Nulemia čia visada tai, kokio turinio yra mano įsitikinimai, koks mano aistros tikslas, ar tas turinys bei tas tikslas iš esmės yra teisingi. Ir atvirkščiai. Jei jie yra teisingi, tai būtina, kad jie būtų įgyvendinti, taptų tikri.

Išaiškinus šį antrą esminį istorinės tikrovės bet kurio tikslo momentą iš viso, išplaukia išvada,— jei mes prabėgomis paliestume valstybės klausimą,— kad valstybė šiuo požiūriu yra tik tada gerai sutvarkyta ir pati savyje stipri, jei ji savo bendrą tikslą jungia su privačiais piliečių interesais, jei vienas tikslas suranda savo patenkinimą ir įgyvendinimą kitame; šis principas kaip toks nepaprastai svarbus. Tačiau valstybei reikia daug įvairių organizacijų, išradimų, kuriuos sąlygotų tikslingos konstitucijos ir ilgalaikė proto kova, kuri išaiškintų, kas yra tikslinga. Valstybė taip pat turi kovoti su asmeniniais interesais ir aistromis; ji turi praeiti sunkų ir ilgą ugdymo kelią, kol pasiekia aną interesų susijungimą. Šito susijungimo laikas sutampa su valstybės klestėjimo, jos šaunumo, jos vidinės harmonijos, galios ir laimės laikotarpiu. Tačiau pasaulio istorija neprasideda nuo kažkokio žinomo tikslo, kaip tai būna atskirose žmonių grupėse. Jau paprastas žmonių noras bendrai gy-

venti turi sąmoningą tikslą apsaugoti savo gyvybę ir turtą, o kai tas bendras gyvenimas jau būna pasiektas, šitas tikslas praplatėja. Pasaulio istorija prasideda nuo savo bendro tikslo, kad dvasios sąvoka pasitenkintų tik savyje, t. y. kaip esmė. Tas tikslas yra vidinis, giliausiai paslėptas nesąmoningas noras, o visas pasaulio istorijos reikalas, kaip jau bendrai buvo minėta,— padaryti tą norą sąmoningu. Taigi visa tai, kas buvo pavadinta subjektyvia puse: noras, aistra, asmeninis interesas,— panašiai kaip manymas ir subjektyvi vaizduotė,— pasireikšdami natūralios esmės ir natūralios valios forma, iš karto egzistuoja patys sau. Ta begalinė daugybė norų, interesų ir veiklos yra pasaulio dvasios įrankiai ir priemonės įvykdyti savo tikslą, pakelti jį iki sąmoningumo ir įgyvendinti: o tas tikslas—tik save surasti, prieiti iki savęs ir save stebėti, kaip tikrovę. Bet tai, kad gyvi žmonės ir tautos, ieškodami ir siekdami savojo tikslo, kartu yra priemonės ir įrankiai kažko aukštesnio ir platesnio, apie ką jie nieko nežino ir ką jie tik nesąmoningai vykdo, galėtų sukelti ir iš tikrųjų sukeldavo abejonių, tai jau daug kartų buvo neigiama, apšaukiama svaičiojimu bei filosofija ir niekinama. Bet aš tuo klausimu pasisakiau jau pačioje pradžioje, gindamas mūsų prielaidą (bet kuri tik pabaigoje turi išplaukti kaip išvada) ir mūsų tikėjimą tuo, kad pasaulį valdo protas, tokiu būdu jis valdė ir pasaulio istoriją. Palyginus su šia, egzistuojančia sau ir savyje bendrybe ir substancialybe, visa kita yra jai subordinuota, jai tarnauja ir yra jos priemonė. Bet ir toliau protas yra imanentinis istorinei tikrovei ir realizuojasi joje bei per ją. Tai, kad tiesą duoda tik bendrybė, tai, kas egzistuoja sau ir savyje, sujungta su atskirybe, su subjektyvumu, yra spekuliatyvaus pobūdžio teiginys ir tokia bendra forma jis yra nagrinėjamas logikoje. Tačiau pačioje pasaulio istorijos eigoje, tokioje eigoje, kuri dar žengia į priekį, grynas galutinis istorijos tikslas dar nesudaro poreikio ir intereso turinio. Bet, nors šie pastarieji dar nėra to tikslo įsisąmoninę, bendrybė vis dėlto yra ir daliniuose tiksluose ir realizuojasi per juos. Tas klausimas įgauna ir kitą—klausimo apie *laisvės* ir *būtinumo* vienybę formą, nes į vidinę, sau ir savyje esančią dvasios eigą žiūrime kaip į būtinumą, ir, priešingai,—tai, kas žmonių sąmoningoje valioje iškyla kaip jų interesas, priiskiriama laisvei. Kadangi klausimas apie metafizinį tų dviejų apibrėžimų santykį, t. y. apie jų santykį sąvokoje, priklauso logikai, mes čia jo nagrinėti negalime. Čia tenka paminėti tik pagrindinius momentus, į kuriuos reikėtų atkreipti dėmesį.

Filosofijoje išaiškinama, kad idėja pereina į begalinę savo priešybę. Pastarąją sudaro: idėja savo laisva ir bendra forma, kurioje ji pasilieka prie savęs, ir idėja kaip gryna abstrakti refleksija savyje, kuri yra formali būtis sau, Aš, formali laisvė, būdinga tik dvasiai. Taigi, iš vienos

pusės, bendra idėja yra substanciali pilnybė, iš kitos,— laisvos savivalės abstraktybė. Toji refleksija savyje yra atskira savimonė: būdama priešybė bendros idėjos požiūriu, ji kartu yra absoliuti baigtis. Ta priešybė absoliuto požiūriu kaip tik dėl to yra baigtis ir apibrėžtumas: absoliuto požiūriu ji yra viena jo būties pusė, jo formalios realybės pagrindas ir dievo garbės pagrindas. Suvokti absoliutų tų priešybių ryšį — yra sudėtingas metafizikos uždavinys. Toliau su ta baigtimi siejasi apskritai kiekviena atskirybė. Formali valia nori savęs, tas Aš turi būti visame tame, ko jis siekia ir ką daro. Netgi pamaldus individas nori būti išgelbėtas ir išganytas. Šitoks kraštutinumas, egzistuojamas sau, skirtingai nuo absoliučios bendros esmės yra kažkuo ypatingu, jis žino ypatingybę ir jos trokšta; aplamai jį reikia suprasti kaip reiškinių. Šiai sričiai priklauso privatūs tikslai, nes individai pasineria savo asmeniniuose reikaluose, juos vykdo ir įgyvendina. Šiuo požiūriu skiriama ir laimė arba nelaimė. Laimingas yra tas, kuris savo gyvenimą sutvarkė pagal savo charakterį, norus bei savo savivalę ir sutvarkė taip, kad savo gyvenime jis džiaugiasi pats savimi. Pasaulio istorija nesudaro pagrindo laimei. Laimės periodai istorijoje — tai tušti lapai, nes tai yra sutarimo priešybių stokos pagrindai. Refleksija pati savyje, ta laisvė, bendrai paėmus, yra abstrakčiai formalus absoliučios idėjos veiklos momentas. Veikla atitinka vidurinių terminą samprotavime, kurio vieną kraštutinį narį sudaro bendrybė, idėja, tūnanti dvasios gilumoje, o kitą — išorė aplamai, daiktinė materija. Veiksmas yra vidurinis narys, kuris bendrą ir vidinį turinį įgalina suteikti daiktams.

Pasakytas mintis norėčiau pamėginti pailustruoti ir paaikškinti pavyzdžiais.

Namo statyba pradžioje yra vidinis tikslas ir sumanymas. Tam tikslui kaip priemonės priešpastatomos pirminiai elementai, o kaip medžiaga — geležis, medis, akmenys. Elementai panaudojami medžiagai apdoroti: ugnis — geležiai išlydyti, oras — ugniai įpūsti, vanduo — ratams išjudinti, medžiams piauoti ir t. t. Rezultatas gaunams toks, kad pastatytas namas apsaugo nuo oro, kuris statyboje buvo naudingas, lietaus srauto ir ugnies kenksmingumo tiek, kiek namas yra atsparus ugniai. Akmenys ir rąstai, pakludami svorio dėsniams, spaudžia žemyn, ir dėl to yra pastatomos aukštos sienos. Taip elementai yra panaudojami pagal jų prigimtį ir jie, kartu veikdami, duoda produktą, kuris apriboja juos pačius. Panašiai pasitenkina ir aistros. Jos reiškiasi ir siekia savo tikslų pagal savo natūralią prigimtį (Naturbestimmung) ir sukuria žmonių visuomenę, kurioje jos duoda galią teisei ir tvarkai *valdyti jas pačias*. Iš anksčiau paminėtų santykių išplaukia dar ir tai, kad pasaulio istorijoje žmonių veiklos dėka atsiranda iš viso kažkas kita, negu tai, ką jie užsibrėžia ir siekia, negu tai, ką jie tarpiškai žino ir trokšta; žmonės siekia sa-

vo interesų, bet kartu su tuo realizuojasi dar kažkas tolesnio, kažkas tokio, kas dar tuose interesuose tūno, bet ko nebuvo žmogaus sąmonėje ir siekimuose. Kaip analogišką pavyzdį nurodysime žmogų, kuris iš keršto ir, gal būt, teisingo keršto, t. y. už neteisėtai padarytą jam skriaudą, padega kito žmogaus namą; čia pat pasirodo šio betarpiško veiksmo ryšys su tolesnėmis aplinkybėmis, kurios pačios yra išorinės ir nepriklauso anam veiksmui, jei jis yra imamas betarpiškai kaip pats savyje. Šią veiksmą kaip tokį sudaro, gal būt, tik mažos liepsnelės prikišimas prie nedidelės rąsto dalies. Kas dar nebuvo padaryta, toliau darosi savaime: uždegta rąsto dalis jungiasi su kitomis jo dalimis, jis pats — su kitais viso namo rąstais, o tas namas su kitais namais — ir kyla didelis gaisras, kuris sunaikina ne tik tų, kuriems buvo keršijama, bet ir daugelio kitų asmenų nuosavybę ir turtą ir net pareikalauja daugelio žmonių gyvybių. Šito nebuvo nei tą veiksmą pradėjusio žmogaus bendrame veiksmė, nei ketinime. Bet tas veiksmas turi savyje ir tolesnių bendrų pasėkų: pagal veikiančiojo asmens tikslą jis buvo tik kerštas prieš vieną asmenį, sunaikinant jo nuosavybę; tačiau, be to, tas veiksmas yra nusi-kaltimas, kurio turinyje jau yra baismė už jį. To nebuvo veikiančiojo sąmonėje ir dar mažiau — valioje, bet tai yra jo veiksmas savyje, to veiksmo bendrybė, substancialybė, kuri kuria pati save. Iš to pavyzdžio reikėtų prisiminti tik tai, kad betarpiškojo veiksmo turinyje gali būti kažkas daugiau, negu buvo to veiksmo atlikėjo valioje ir sąmonėje. Tačiau šitame pavyzdyje tūno dar ir tolesnė mintis, kad veiksmo substancija, o kartu su ja ir pats veiksmas iš viso atsigręžia prieš tą, kuris tą veiksmą atlieka, tampa atkirčiu, sutriuškinančiu jį. Toks abiejų kraštutinumų sujungimas, bendrosios idėjos realizavimas betarpiškoje tikrovėje ir atskirybės pakėlimas prie bendros tiesos vyksta pirmiausia su sąlyga, kad abi pusės tarpusavyje yra skirtingos ir viena kitai abejingos. Veikiantieji asmenys savo veikloje vadovaujami baigtiniais tikslais, ypatingais interesais, bet jie yra žinantys ir mąstantys žmonės. Jų tikslų turinys yra persmelktas bendrais, esminiais teisės, gėrio, pareigos ir t. t. determinantais. Nes vien tiktai geismas ir noro grubumas bei žiaurumas yra už pasaulio istorijos arenos ir sferos. Tie bendrieji determinantai, kurie kartu yra ir tikslų bei veiksmų gairės, turi savo apibrėžtą turinį. Juk tokio tuščio dalyko, kaip gėris dėl gėrio, tikrovėje iš viso nėra. Jei norima veikti, reikia ne tik norėti gero, bet ir žinoti, kad tas ar kitas dalykas yra geras. O tai, kuris turinys yra geras ar negeras, teisingas ar neteisingas, eiliniams privataus gyvenimo atvejams yra nurodoma valstybės įstatymuose ir papročiuose. Tai žinoti ne taip jau sunku. Kiekvienas žmogus užima atitinkamą padėtį; jis žino, koks veiklos būdas iš viso yra teisingas, garbingas. Jei įprastiniuose privačiuose santykiuose tvirtinama, kad sunku yra išsiaiškinti, kaip reikia pasirinkti tai,

kas teisinga ir gera, ir jei aukščiausia morale laikoma kaip tik tai, kad tokiuose dalykuose randama daug sunkumų bei abejonų, tai šitai reikėtų laikyti greičiau bloga ar pikta valia to, kuris ieško būdo išsisukti iš savo pareigų, kurias žinoti visai nesunku, arba tokias abejones reikėtų laikyti dykinėjimu refleksuojančio proto, kuriam jo silpnutė valia nedaug teduoda darbo ir dėl to jis plūkiasi pats savyje ir džiaugiasi savo moralumu.

Kitaip yra su didžiaisiais istorijos santykiais. Kaip tik čia kyla didieji susidūrimai tarp jau esamų, pripažintų pareigų, dėsnių bei teisių ir galimybių, kurios yra priešpastatomos esamai sistemai, peržengia ją ir netgi sugriauna jos pagrindą ir tikrovę, o tuo pat metu jų turinys gali atrodyti taip pat geras, aplamai naudingas, esminis ir būtinas. Taigi šitos galimybės tampa istorinėmis: jose slypi kitos rūšies bendrybė, negu ta, kuri sudaro tautos ar valstybės egzistencijos pagrindą. Ta bendrybė yra kuriančios idėjos momentas, savęs siekiančios ir save skatinančios tiesos momentas. Istoriniai žmonės, *istorinės asmenybės* yra tie, kurių tikluose slypi tokia bendrybė.

Prie tokių žmonių priklausė Cezaris, kai jam grėsė pavojus prarasti savo padėtį, pagal kurią jis tapo jei ne pranašesnis už kitus, esančius valstybės valdžioje, tai bent jiems lygus, ir pavojus būti nugalėtam tų, kurie ruošėsi tapti jo priešais. Nors Cezario priešai vadovavosi ir savo asmeniniais tikslais, jų pusėje buvo formali konstitucija ir juridškai jie atrodė teisūs. Cezaris kovojo, norėdamas apsaugoti savo padėtį, garbę ir saugumą, ir jo pergalė prieš priešus reiškė kartu ir visos valstybės užkariavimą, nes anų galią sudarė Romos provincijų valdymas: tokiu būdu išlaikydamas konstitucijos formą, jis tapo vieninteliu valstybės valdovu. Tačiau visa tai, kas Cezariui padėjo įgyvendinti jo paties ir dargi neigiamą tikslą — Romos vienvaldystę, — buvo drauge ir būtinas Romos bei pasaulio istorijos determinantas, ir tai ne tik atnešė asmeninę naudą Cezariui, bet ir pasireiškė kaip instinktas, įgyvendinęs tai, kas savyje ir per save buvo savalaikiška. Didieji žmonės istorijoje yra tie, kurių asmeniniai privatūs tikslai turi substancinį pradą, išreiškiantį pasaulinės dvasios valią. Jie verti didvyrio vardo tiek, kiek savo tikslus ir pašaukimą sėmė ne vien tik iš ramios, sutvarkytos įvykių eigos, kurią pašventino esamoji sistema, bet kiek jie juos sėmė iš tokio šaltinio, kurio turinys dar yra paslėptas ir dar nepribrendęs, kad jau galėtų egzistuoti, iš vidinės dvasios, kuri dar požemyje, kuri beldžia į išorinį pasaulį lyg į kevalą ir susprogdina jį, nes ši dvasia yra kitokio turinio, negu tas, kuris yra kevale. Dėl to atrodo, kad didieji žmonės kuria patys iš savęs, kad jų veiksmai sukūrė esamą padėtį ir esamus santykius, kurie gali pasirodyti esą tik jų reikalui ir jų darbo rezultatu.

Tokie žmonės, vykdydami savo tikslus, visai nebuvo įsisąmoninę idėjos; tai buvo praktiški žmonės ir politikos veikėjai. Tačiau tai buvo kartu ir mąstantys žmonės, kurie suprato, kas yra būtina ir *savalaikiška*. Tai kaip tik ir yra jų laiko ir jų pasaulio tiesa, taip sakant, artimiausioji giminė, kuri jau buvo viduje. Jų uždavinys buvo žinoti tą bendrybę, tą būtiną ir artimiausią jų pasaulio pakopą, paversti ją savo tikslu ir jai paskirti savo energiją. Todėl reikia pripažinti, kad istorinės reikšmės žmonės, epochos didvyriai yra išvalgūs, jų darbai, jų kalbos yra geriausia, ką davė tas laikas. Didieji žmonės savo darbais norėjo patenkinti save, o ne kitus. Netgi geriausi planai ir patarimai, kuriuos jie būtų galėję gauti iš kitų, greičiausiai būtų buvę neteisingi ir lėkšti, nes jie patys geriausiai suprato situaciją, ir visi kiti mokėsi iš jų, pripažino jų raciją arba bent pakludavo jiems. Juk į priekį pažengusi dvasia sudaro visų žmonių vidinę sielą, bet tai yra nesąmoningas vidinis turinys, kurį jiems išaiškina didieji žmonės. Todėl visi kiti seka paskui tokius sielų vadus, nes juose jaučia savo pačių nepalaužiamą dvasios jėgą, kurią jie čia sutinka. Jei pažvelgsime į likimą tų istorinių asmenybių, kurios pagal pašaukimą buvo pasaulinės dvasios tikslų vykdytojai, tai jų likimas nebuvo laimingas. Jie gimdavo ne tam, kad ramiai ir maloniai gyventų, jų visas gyvenimas buvo darbas ir triūsas, jų visa prigimtis reikėsi jų aistroje. Kai tikslas pasiekiamas, jie atkrenta kaip tušti kevalai nuo branduolio. Jie anksti miršta kaip Aleksandras, juos žudo kaip Cezarį arba tremia kaip Napoleoną į šv. Elenos salą. Tą šiurpų nusiraminimą, kad istorinės asmenybės neturėjo to, ką vadiname laime, tokios laimės, kuri galima tik privačiame gyvenime, kuri pasireiškia įvairiausiose išorinėse aplinkybėse, — tą nusiraminimą istorijoje gali susirasti tie, kuriems jo reikia. O reikia jo pavyduliuotojams, kuriuos dideli ir kilnūs dalykai erzina ir kurie stengiasi tuos dalykus sumenkinti, surasti juose trūkumų. Todėl ir naujaisiais laikais buvo pakankamai įrodinėta, kad valdovai savo sostuose iš viso nebūna laimingi ir dėl to jiems yra atleidžiama ir pakenčiama, kad sostą turi jie, o ne tų dalykų įrodinėtojai. Be to, laisvas žmogus nebūna pavydus, jis pripažįsta tai, kas yra didinga bei kilnu, ir džiaugiasi, kad tokių dalykų yra.

Taigi tokius istorinius žmones tenka nagrinėti, atsižvelgiant į tuos bendruosius momentus, kurie apsprendžia individo interesus, o su šiais ir jo aistras. Tie yra didieji žmonės, kurie norėjo ir įgyvendino kažką didelio ir būtent ne įsivaizduoto, išgalvoto, bet kažką teisingo ir būtino. Toks nagrinėjimo būdas šalina vadinamąjį psichologinį požiūrį, kuris, geriausiai patarnaudamas pavydui, visus veiksmus sugeba aiškinti pagal širdies polinkius ir suteikti tiems veiksams subjektyvią formą, tarytum tų veiksmų kūrėjai viską darė iš kažkokios mažesnės ar didesnės aist-

ros, manijos ir dėl tos aistros bei manijos jie nebuvo moralūs žmonės. Aleksandras Makedonietis užkariavo dalį Graikijos, o paskui Aziją, taigi jis sirgo užkariavimų manija. Jis veikė, trokšdamas garbės ir užkariavimų, ir kad kaip tik tie dalykai stūmė jį veikti, įrodo faktas, jog jis atliko tai, kas atnešė jam garbę. Kuris mokyklos mokytojas neišrodinėjo, kad Aleksandras Didysis, Julijus Cezaris vadovavosi aistromis ir dėl to jie buvo amoralūs žmonės? Iš čia tiesiai plaukia išvada, kad jis, mokyklos mokytojas, yra geresnis už anuos, nes jis neturi tokių aistrų, o šitai įrodo faktai, kad jis Azijos neužkariauja, nenugali Darijaus nei Poro, bet, žinoma, pats gyvena gerai ir kitiems leidžia gyventi. Svarbiausia, kad tokie psychologai griebiasi nagrinėti asmenines anų didelių istorinių žmonių ypatybes, kurios apibūdina juos kaip privačius žmones. Žmogus privalo valgyti ir gerti, jis turi draugų ir pažįstamų, jis turi jausmus ir pergyvena užsimiršimo akimirkas. Pagal visiems žinomą priežodį: kamerdineriui nėra didvyrių; bet ne todėl, dar pridėjau aš, o Gėtė po dešimties metų tai pakartojo,— kad pastarasis nėra didvyris, o dėl to, kad anas yra kamerdineris. Juk kamerdineris nutraukia didvyriui batus, guldo jį į lovą, žino, kad jis mėgsta šampaną ir t. t. Liūdnam baigiasi tiems istoriniams asmenims, kuriuos istoriografijoje aprašo panašūs kamerdineriai-psichologai: jie niveliuoja istorinius asmenis ir pasta-to juos į tą patį, kaip ir šių puikių žmonių žinovų, moralės lygį, o tai ir dar keliais laipteliais žemiau. Homero Tersitas, kuris smerkia karalius, yra nemirtinga visų laikų figūra. Tiesa, jis ne visada gauna mušti, t. y. pylos sunkia lazda, kaip tai buvo Homero laikais, bet jį kankina pavydas ir atkaklumas; šis nenugaištantis kirminas jį graužia ir kankina dėl to, kad kilnūs siekimai ir barimasis vis dėlto neduoda pasekmių. Galima pikta džiaugtis ir iš tersitizmo likimo.

Istorinė asmenybė nėra tiek blaivi, kad galėtų norėti to ir ano; ji ne perdaug atžvalgi ir be jokios atodairos atsideda vienam tikslui. Todėl atsitinka, kad tokia asmenybė lengvabūdiškai traktuoja kitus didelius, netgi šventus interesus ir, žinoma, toks jos elgesys užsitarnauja moralinio pasmerkimo. Tačiau tokia didelė asmenybė būna priversta sutrypti ne vieną nekaltą gėlę ir savo kelyje kai ką sutriuškinti.

Išskirtinis aistros interesas yra neatskiriamas nuo to, ką atlieka bendrybė, nes ši yra ypatingų ir apibrėžtų interesų ar jų paneigimo rezultatas. Ypatingybės tarpusavyje kovoja, ir dalis iš jų yra pasmerkta žūti. Tai ne bendroji idėja yra priešpastatoma kam nors, ne ji kovoja su kuo nors, ne ji statoma į pavojų; ji lieka užnugaryje nepasiekiamą ir nepaliečiamą. Reikėtų pavadinti *proto klastingumu*, kad jis leidžia aistroms veikti savo labui, kai tuo tarpu nukenčia ir skriaudas patiria tai, per ką protas įgyja egzistenciją, nes kalbaine apie reiškinį, kurio viena dalis bevertė, o kita — vertinga. Privatiškumas dažniausiai yra per smulkus

bendrybės požiūriu: individai yra aukojami ir išduodami. Duoklę už savo egzistenciją ir savo praeinamumą idėja apmoka ne savo, bet individų sąskaita.

Jei dabar ir sutinkame teigti, kad individualybės, jų tikslai bei jų tikslų patenkinimas yra aukojami, jų laimė paliekama atsitiktinumui, kuriam ji priklauso, ir individai iš viso priskiriami priemonių kategorijai, tai vis dėlto jie turi ir tokią pusę, kurios mes, net ir atsižvelgdami į aukščiausią pradžią, nedrįstame nagrinėti tik tuo požiūriu, nes tai yra kažkas besąlygiškai nepriklausomo, kažkas, kas juose yra amžino, dieviško. Tai yra *moralė, dorovė, religingumas*. Jau kalbant apie tai, kad protas savo tikslą įgyvendina per individus, bendra prasme buvo sakyta, kad to įgyvendinimo subjektyvią pusę sudaro individo interesai, poreikis, potraukis, nuomonė ir pažiūros; kas buvo pavadinta formalia jo puse, kuri ir pati turi neginčijamą teisę būti patenkinta. Kai kalbame apie kokią nors priemonę, įsivaizduojame ją kaip kažką, kas tikslo atžvilgiu yra tik išoriniu, kas su tikslu vidinio ryšio neturi. Tačiau iš tikrųjų jau natūralūs daiktai iš viso, dargi kasdieniniai negyvi daiktai, kurie panaudojami kaip priemonės, turi būti tokie, kurie tikslą atitiktų; jie privalo turėti kažką bendro su tikslu. Žmonės mažiausiai elgiasi kaip proto tikslų priemonės, suprantant jas ana, visiškai išorine prasme; pasinaudodami proga, jie įgyvendina ne tik tą tikslą, bet pasiekia, kad kartu būtų įgyvendinti ir jų privatūs tikslai, kurie savo turiniu skiriasi nuo proto tikslo. Tačiau žmonės ir patys dalyvauja aname proto tikslu ir kaip tik dėl to jie yra tikslais savyje. Tikslais savyje ne tik formaliai, kaip kitos gyvos būtybės, kurių individualus gyvenimas jau pagal savo turinį priklauso nuo žmogaus gyvenimo ir būna teisėtai panaudojamas kaip priemonė, bet žmonės yra tikslais savyje ir pagal tikslo turinį. Šiam apibrėžimui tenka kaip tik tai, ką mes reikalaujame išimti iš priemonės kategorijos, būtent: *moralė, dorovė, religingumas*. Žmogus tampa savo paties tikslu per dieviškumą, kuris jame yra, per tai, ką pradžioje pavadino protu, o vėliau,— nes jis veikia ir pats save apibrėžia — laisve; neturėdami galimybės smulkiai išaiškinti šitą mintį, tvirtiname, kad religingumo, dorovės ir t. t. pagrindas ir šaltinis yra čia, ir tik per tai jie iškyla virš išorinio būtinumo ir atsitiktinumo. Vis dėlto reikėtų pasakyti, kad individai, kiek jie yra paliekami laisvi, yra atsakingi už tai, kad smunka dorovė bei religija ir silpnėja dorovingumas bei religingumas. Absoliučiai aukštas žmogaus pašaukimas yra tas, kad jis žino, kas gera ir kas bloga, ir kad tas pašaukimas būtų kaip tik noras gero arba blogo,— vienu žodžiu, kad žmogus galėtų jaustis atsakingas, atsakingas ne tik už bloga, bet ir už gera, atsakingas ne tik už šį, aną arba už ką nors, bet ir už gera ir bloga, kurie priklauso jo individualinei laisvei. Tik gyvulys

yra iš tikrųjų nekaltas. Tačiau prireiktų plačių paaiškinimų, tokių pat plačių, kaip ir aiškinant laisvę, kad galima būtų išvengti arba pašalinti visokius nesusipratimus, kurie paprastai iškyla dėl to, kad visa tai, kas vadinama nekaltumu, reiškia patį blogio nežinojimą.

Nagrinėdami likimą, kuris istorijoje sutinka dorovę, moralę ir religingumą, neturėtumėm nuobodžiai skųstis, kad geriausiems ir pamaldiesiems dažnai ar net labai dažnai pasaulyje sekasi nekaip, o piktieji ir blogieji — atvirksčiai — gyvena laimingai. Laimingą gyvenimą paprastai suprantame labai nevienodai, kaip turtą, išorinę garbę ir panašius dalykus. Bet kai kalbame apie tokį dalyką, kuris galėtų būti tikslu savyje ir sau, tai panašios rūšies vienu ar kitų pavienių žmonių vadinamos sėkmės ar nesėkmės neturėtų būti daromos protingos pasaulio tvarkos momentu. Žymiai didesnę teisę turime iš pasaulio tikslo reikalauti, kad per jį ir jame būtų įgyvendinti ir apsaugoti ne tik laimė ir žmonių gerovė, bet ir geri, dorovingi, teisingi tikslai. Moralinį nepasitenkinimą žmonėse sukelia (ir jie tuo nepasitenkinimu šiek tiek didžiuojasi) tas faktas, kad pagal juos dabartinė tikrovė neatitinka tiems tikslams, kuriuos jie laiko teisingais ir gerais, ypač dabartinė valstybės santvarka — jos idealui; šitokiai dabarčiai jie priešpastato savo pareigą vykdyti tai, ko reikalauja dalyko teisėtumas. Čia pasitenkinimą nori rasti ne privatus interesas, ne aistra, bet protas, teisėtumas, laisvė; to reikalaujantieji, apsiginklavę minėtais tikslais, yra išdidūs; jie greitai darosi ne tik nepatenkinti pasaulio tvarka, bet ir kursto prieš ją. Kad galima būtų įvertinti tokį jausmą ir tokias pažiūras, reikėtų pradėti nagrinėti keliamus reikalavimus, nuomones, išreikštas tik asertorine forma. Bendri teiginiai ir mintys šiuo klausimu niekada nebuvo reiškiami su tokiomis pretenzijomis, kaip mūsų laikais. Jei anksčiau istorija buvo traktuojama lyg kažkokia aistrų kova, tai mūsų laikais, nors aistrų ir dabar netrūksta, istorijoje iš dalies ima vyrauti kova tarp įteisintų minčių, o iš dalies kova tarp aistrų ir subjektyvių interesų, kurie iš esmės dangstomi minėto teisėtumo vardu. Tokie reikalavimai, keliami teisėtumo ir būtinumo vardu, remiantis tuo, kas jau pateikta kaip proto apibrėžimas, kaip tik dėl to turi tokią pat vertę, kaip ir absoliutūs tikslai, panašiai kaip religija, dorovė, moralė. Kaip jau buvo sakyta, dabar vis dažniau galima išgirsti skundų, kad idealai, kuriuos sukuria fantazija, nėra realizuojami, kad tos puikios svajonės, susidūrusios su šalta tikrove, dūžta. Tie idealai, kurie gyvenimo kelyje neišlaiko susidūrimo su žiaurios tikrovės pavojais ir žūsta, galėtų būti tik subjektyvūs; jie galėtų priklausyti atskiram asmeniui, kuris save laiko svarbiausiu ir protingiausiu. Žinoma, tie idealai čia nepriklauso, nes tai, ką individas pats sau vienas prigalvoja, negali būti dėsniu bendrajai tikrovei — pasaulio dėsnis yra ne vien tik atski-

riems individams, kurie per jį gali net labai nukentėti. Tačiau idealą taip ir suprantame, kaip proto, gėrio, tiesos idealą. Tokie poetai kaip Šileris labai jaudinančiai ir sentimentaliai, su giliu liūdesiu pavaizdavo, kad tokie idealai neįgyvendinami. Kai dabar, prieštaraudami tam, sakome, kad bendroji išmintis savo uždavinį atlieka, tai šitai empirinių faktų, žinoma, neliečia; tie juk gali būti geresni ar blogesni, nes čia atsitiktinumas, atskirybė sąvokos dėka įgyja galią panaudoti savo didžiulę teisę. Šitai juk galima kritikuoti daug reiškinio detalių. Taip subjektyviai kritikuoti, matant tik atskirybę bei jos trūkumus ir neįžveigiant ten bendrojo proto, yra nesunku, ir tokia kritika, jei ji užtikrina, kad turi gerus ketinimus bei siekia visumos gerovės ir dedasi turinti gerą širdį, gali labai išsipūsti ir išsikeroti. Lengviau yra įžiūrėti individų, valstybių, pasaulio valdymo trūkumus, negu tikrąjį jų turinį. Negatyvios kritikos šalininkai būna išdidūs ir pasipūtę; į reikalą jie žiūri iš aukšto, neįsigilinę į jį, t. y. nepažinę reikalo, nei jo pozityvių pusių. Amžius daro žmones minkštesnius; jaunimas visada nepatenkintas; pagyvenusiems žmonėms blaivų protą suteikia tai, kad jie ne vien iš interesų stokos pakenčia blogį, bet, gyvenimo sunkumų gerai pamokyti, jie atkreipia dėmesį į tai, kas sudaro substancialią ir pozityvią dalyko pusę. Tuo tarpu filosofija turi sukurti tokias pažiūras, kurios, priešingai aniems idealams, teigia, kad tikrovės pasaulis yra toks, koks turi būti, kad tikrasis gėris, bendras dieviškas protas taip pat yra jėga, kuri pajėgia save įgyvendinti. Tas gėris, tas protas pačio konkrečiausio savo vaizdinio forma yra dievas. Dievas valdo pasaulį: jo valdžios turinys, jo plano įgyvendinimas yra pasaulio istorija. Filosofija nori šitą planą suprasti, nes tik tai, kas iš jo išplaukia, tampa tikrove; kas jo neatitinka — yra tik nepaslankus egzistavimas. Dėl tos dieviškos idėjos, kuri nėra vien tik idealas, nėra vien tik grynos šviesos apšvietimas, išnyksta iliuzija, kad pasaulis yra tartum pamišusi, neprotinga įvykių eiga. Filosofija nori pažinti dieviškos idėjos turinį, jos tikrovę ir pateisinti niekinamąjį pasaulį. Juk protas yra dieviškojo darbo supratimas. O kalbant apie religinių, dorovinių ir moralinių tikslų bei būsenų trūkumus, pažeidimus ir sunykimą iš viso, reikia pasakyti: nors tie tikslai ir būsenos pagal savo vidinį turinį yra begaliniai ir amžini, bet jų konkrečios formos gali būti ribotos, taigi jos gali kartu paklusti ir bendram gamtos reiškinių ryšiui ir atsitiktinumui. Todėl tokios formos nėra amžinos; jos gali turėti trūkumų ir būti pažeidžiamos. Religija ir dorovė, kaip bendrosios esmės, pačios savyje turi savybę būti iš tikrųjų individo sieloje netgi tuo metu, kai jos nepasižymi kultūrinio akiračio platumu ir nėra pritaikomos išsivysčiusiems santykiams. Religingumas ir dorovė, kuri pasireiškia ribotame kokio nors piemens ar ūkininko gyvenime savo centruotu nuoširdumu ir ribotu pritaikymu negau-

siems ir visai paprastiesiems santykiams, turi begalinę vertę; jie turi tokią pat vertę, kaip ir išlavinto, žinojimu pagrįsto įvairiapusiškos veiklos bei įvairių santykių gyvenimo religingumas ir moralė. Tas vidujinis centras, ta paprasta teisės į subjektyvią laisvę sritis, pažinimo ir veiklos židyns, abstraktus sąžinės turinys, tai, kame slypi ir individo kaltė, ir jo vertė, išlieka nepalietas ir visiškai nuošaly nuo garsaus pasaulio istorijos triukšmo ir nuo ne vien tik išorinių laikinų pakitimų, bet ir nuo tokių, kurie išplaukia iš pačios laisvės sąvokos būtinumo. Ir reikia iš viso prisiminti, kad yra kažkas aukštesnio, palyginus su tuo, kas pasaulyje teisėtai laikoma kilniu ir gražiu. Pasaulio dvasios teisė yra aukštesnė už visas dalines teises.

Tų paaiškinimų apie priemones, kuriomis pasinaudoja pasaulio dvasia, realizuodama savo sąvoką, turėtų užtekti. Paprasta ir abstrakti yra veikla tų subjektų, kuriuose protas, pasireikšdamas kaip jo paties savyje esanti substanciali esmė, vis dėlto yra neaiškus ir nuo jų paslėptas pagrindas. Tačiau dalykas darosi sudėtingesnis ir sunkesnis, kai nagrinėjame individus ne vien tik kaip veikiančius, bet ir konkrečiai, su jų religijos ir dorovės apibrėžtu turiniu, t. y. su tokiais požymiais, kurie būdingi protui ir dėl to turi absoliučias teises. Apie tai, kad čia yra paprastos priemonės santykis su tikslu, kalbėti netenka, o pagrindiniai požiniai į dvasios absoliutaus tikslo santykius buvo trumpai išnagrinėti.